

Machtige vrouwen in zijden

De vergeten prinsessen van Thorn, 1700-1794

Vrouwen aan de macht – het klinkt als een leus uit de twintigste of eenentwintigste eeuw, niet als een realiteit uit de achttiende eeuw. Toch zijn in het Land van Thorn de vrouwen echt de baas. En hoe nietig het miniatuurstaatje met zijn vierduizend inwoners ook mag zijn, de laatste vorstin-abdis ervan staat hoger in rang dan Willem V van Oranje, stadhouder van de Nederlandse Republiek. De fascinerende geschiedenis van het staatje nuanceert allerlei vertrouwde ideeën over feminisme en nationalisme.

Joost Welten schreef *De vergeten prinsessen van Thorn (1700-1794)* (Sterck & De Vreese, Gorredijk 2019). Het boek is bekroond met de Geschiedenisprijs Huis van Arenberg 2020.

Naar dit staatje waar vrouwen de macht hebben, is om begrijpelijke redenen lange tijd nauwelijks onderzoek verricht. Zo is het Land van Thorn met geen mogelijkheid in te passen in de nationale geschiedenis, die – alle internationalisering ten spijt – al eeuwenlang de mal is waarin het verleden wordt gegoten. Als zelfstandig territorium in het Duitse Rijk behoorde Thorn niet tot de Oostenrijkse Nederlanden, de voorloper van de Belgische staat. Doordat de Fransen er in 1794 binnenvielen en het ministaatje per 1 oktober 1795 stilzwijgend inlijfden bij het revolutionaire Frankrijk, ging de band met het Duitse Rijk verloren. Moderne Duitse historici zijn voorzichtig om de geschiedenis te claimen van territoria die ooit deel uitmaakten van het Duitse Rijk, maar die nu niet meer binnen de grenzen van Duitsland liggen. Na het vertrek van de Fransen in 1814 ging Thorn tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden behoren. Bij de boedelscheiding tussen Noord en Zuid in 1839 werd Thorn bij Nederland ingedeeld. Maar met het verleden van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën heeft Thorn niets te maken. En zo bleef Thorn verweesd achter, zonder een vaderland dat zich bekommert om de bijzondere geschiedenis van dit voormalige rijk der vrouwen.

‘Als onderwerp van vrouwenstudies lagen adellijke dames niet voor de hand’

Het gebrek aan belangstelling laat zich daarnaast verklaren door een fundamenteel onbegrip van de aard van het stift. Thorn was een katholiek adellijk vrouwenstift – een fenomeen dat de schokgolf van de Franse Revolutie en de napoleontische oorlogen niet heeft overleefd. Er is niets vergelijkbaars voor in de plaats gekomen, waardoor het niet gemakkelijk is om zich er een beeld van te vormen. Bij gebrek aan een referentiekader wordt een stift tegenwoordig meestal gezien als een kerkelijke instelling voor vrome dames, wat onjuist is.

Vrouwen met macht

‘Glibberig zijn de vloerstenen der hoven, maar nog meer gevaarlijk zijn de vloertapijten van een salon, waar vrouwen heerschen,’ zo schreef priester-historicus Habets in 1872 over het stift Thorn. We zien hier een volgende reden waarom het onderzoek nog in de kinderschoenen staat: een afkeer van vrouwen met macht, gecombineerd met een bijna even diepe aversie tegenover de onbekende wereld van het hof. Weliswaar is vrouwengeschiedenis al enkele decennia een bloeiende loot aan de stam van de geschiedwetenschap, zelfs de beoefenaren daarvan hebben hun neus lang opgetrokken voor dames van hoge adel. In de vrouwengeschiedenis is een emancipatorisch perspectief lange tijd een vanzelfsprekendheid geweest. Vrouwengeschiedenis was in de eerste plaats de geschiedenis van vrouwen die in het verleden, vooral in de negentiende en twintigste eeuw, hadden gestreden voor gelijke rechten van vrouwen. De adel met zijn ronduit reactionaire instelling was de tegenpartij voor de zich emanciperende vrouwenbeweging. Wat kon de vrouwenbeweging verwachten van een bevoorrechte groep personen, die de gelijkheid van alle mensen ten principale afwees? Als onderwerp van vrouwenstudies lagen adellijke dames dus niet voor de hand. Dat adellijke dames in de achttiende eeuw soms een handelingsvrijheid kenden, waar negentiende-eeuwse vrouwenactivisten alleen maar van konden dromen, bleef zo verborgen. Het heeft lang geduurd voordat historici met een wat meer onbevangen blik naar het ancien régime keken en verschijnselen als adel, hof en vrouwenstift serieus namen, verschijnselen die hun bestaansrecht hadden verloren in de moderne samenleving. Pas vanaf ongeveer 1990 is er op deze terreinen een kentering gaande.

Aan de rafelrand

De geschiedenis van Thorn wordt pas begrijpelijk wanneer we die niet vanuit een Nederlands of Belgisch perspectief bekijken, maar vanuit het gezichtspunt van het Heilige Roomse Rijk ▶

robes

Anna Christina prinses van Palts-Sulzbach (1704-1723). Deze stiftsdame uit Thorn trouwt in 1722 met Karel Emmanuel erfprins van Piëmonte-Savoye en overlijdt kort na haar eerste bevalling. Olieverfschilderij van een onbekende schilder. Castello Reale di Racconigi, Italië.

Kaart van Thorn en wijde omgeving in 1785.

der Duitse Natie waar het deel van uitmaakte. Geografisch mag het Land van Thorn aan de rafelrand van dat Duitse Rijk hebben gelegen, in feite behoorde het tot het kerngebied van wat Germania Sacra heet: het zuidwestelijke deel van het Rijk waar kerkvorsten de baas waren, zoals de keurvorst-aartsbisschoppen van Keulen, Mainz en Trier, de prins-bisschoppen van Luik, Münster en Würzburg, de abten van Kempten en Stavelot-Malmédy, en de vorstin-abdissen van adellijke damesstiften zoals Thorn.

In al deze staten werd de vorst of vorstin-abdis gekozen door een kapittel. In het stift Thorn was dat niet anders. Het kapittel bestond hier in de achttiende eeuw uit veertien vrouwen en zes mannen, van wie er twee priester waren. Het kapittel koos uit zijn midden een vrouw als vorstin-abdis. In vergelijking met wereldlijke staten, waar een dynastie van generatie op generatie haar macht kon uitbreiden, waren de kerkelijke staten in het nadeel. Waar staten als Brandenburg-Pruisen, Saksen en Beieren steeds meer een onafhankelijke koers volgden ten opzichte van de keizer, zochten de zwakke broeders en zusters van het Rijk juist

bescherming bij de keizer om hun positie te behouden. Andersom bemoeide de keizer – die nominaal aan het hoofd stond van het Duitse Rijk – zich steeds meer met de kerkelijke staten, die hij als zijn natuurlijke bondgenoten beschouwde. Dat zien we ook terug in Thorn. Keizerin Maria Theresia zorgde ervoor dat haar schoonzus Anne Charlotte prinses van Lotharingen in 1756 door het kapittel van Thorn werd gekozen tot coadjutor van de vorstin-abdis. De coadjutor was de vrouw die de huidige vorstin-abdis terzijde stond bij ziekte of in hoge ouderdom, maar ze was vooral ook degene die het recht had om die vorstin-abdis op te volgen. Anne Charlotte van Lotharingen overleed evenwel in 1773, terwijl de oude vorstin-abdis van Thorn – de inmiddels 77-jarige Francisca Christina van Palts-Sulzbach – nog steeds leefde. Keizerin Maria Theresia schoof toen een andere kandidaat naar voren als coadjutor en dus opvolger van de vorstin-abdis: Cunegonda prinses van Saksen (1740-1826). Deze Cunegonda behoorde tot de crème de la crème van de Europese adel: haar vader was koning van Polen, haar zus Amalia was koningin van Napelen en daarna van Spanje, haar zus Maria Jozefa was getrouwd met de Franse kroonprins, haar broer Albert was getrouwd met Maria Christina, een dochter van keizerin Maria Theresia – en daarmee is de opsomming van machtige familieconnecties nog lang niet afgerond. Maria Theresia had een ereschuld in te lossen tegenover Cunegonda van Saksen. Cunegonda was door Maria Theresia aangezocht als kandidate voor het tweede huwelijk van Jozef II, haar oudste zoon, maar Cunegonda was vervolgens versmaad ten faveure van een andere huwelijkskandidate. Om die schande ongedaan te maken, zocht Maria Theresia een passend alternatief voor Cunegonda. In het Duitse Rijk was er geen hogere positie denkbaar voor een ongetrouwde vrouw dan die van vorstin-abdis van Thorn en Essen, de twee meest vermaarde damesstiften van het Rijk. Daarvoor was wel een even arbeidsintensieve als kostbare verkiezingscampagne nodig, om de leden van de kapitellen van Thorn en Essen zover te krijgen dat zij Cunegonda als nieuwe coadjutor kozen. Die campagne kostte uiteindelijk meer dan 100.000 Hollandse guldens, een fortuin in die tijd, maar ze had wel succes. In 1775 werd Cunegonda verkozen en een jaar later, na het overlijden van de hoogbejaarde vorstin-abdis, werd zij de nieuwe vorstin-abdis van Thorn en Essen. Ze regeerde als een verlichte absolute vorstin. De facto schafte Cunegonda bijvoorbeeld de tortuur af en ook in andere opzichten was de rechtspraak in het Land van Thorn moderner dan die in de omringende gebieden. Mag het Land van Thorn in de geschiedenis van Nederland een *fremdkörper* zijn, in Duits en Europees perspectief gezien speelde het nietige staatje een interessante rol.

Exclusieve eisen

Hoe kwam het dat Thorn zo hoog stond aangeschreven in het Duitse Rijk, hoger dan tientallen andere damesstiften? Voor een deel hing dat samen met de staatkundige status van het stift Thorn: de meeste damesstiften vormden geen eigen ministaatje. Maar minstens zo belangrijk waren de exclusieve eisen die het stift Thorn stelde aan de meisjes die er stiftdames wilden worden. Een kandidate moest niet alleen zelf van hoge adel zijn – dat wil zeggen gravin of prinses in het Duitse Rijk – maar ook alle grootouders van haar grootouders moesten dat zijn. Omdat de Nederlandse Republiek nauwelijks hoge adel kende, is het lastig om zich een beeld te vormen van de vrouwelijke elite die zich in Thorn verzamelde. Het meest exclusieve (mannelijke) adellijke college uit de Republiek was de ridderschap van het graafschap Zutphen, die acht kwartieren van lage adel eiste: alle acht overgrootouders moesten baron of barones zijn. Dat was van een onvergelykbaar lager niveau dan de vrouwen uit Thorn. Wie zich in het stift Thorn verdiept, belandt dan ook in een wereld van gravinnen en prinsessen, die internationaal georiënteerd zijn en van wie de netwerken zich uitstrekken over half Europa. Stiftsdame in Thorn worden, verleent prestige aan de hele familie. Wie een stiftsdame uit Thorn trouwt, weet dat hij niet hoeft te twifelen aan de hoogadellijke status van de bruid. Op 15 maart 1722 trouwt Karel Emmanuel kroonprins van het koninkrijk Piëmont-Sardinië met Anna Christina prinses van Palts-Sulzbach (1704-1723), een achttienjarige stiftsdame uit Thorn. Een jaar ervoor

Tentoonstelling over de prinsessen

In het Limburgs Museum in Venlo is van 3 oktober 2021 tot en met 3 april 2022 een grote tentoonstelling met de titel *De vergeten prinsessen van Thorn*. Hierin zijn bruiklenen te zien uit meer dan vijftig musea uit heel Europa en de VS, zoals Château Versailles, het Kunsthistorisches Museum, de Albertina en de Prinselijke Collecties Liechtenstein in Wenen, en de Staatliche Kunstsammlungen in Dresden. De tentoonstelling belicht de on-Nederlandse wereld van vrouwen van hoge adel in de achttiende eeuw. Meer informatie via www.limburgsmuseum.nl.

hebben informanten van de kroonprins zich in Thorn op de hoogte gesteld van uiterlijk, gezondheid, karakter en opvoeding van de prinses. Een schilderij toont Anna Christina als kersverse kroonprinses, met een robe vol juwelen en een hermelijnen mantel om haar schouder. Ze heeft de onbevengene frisheid die vrouwen op jeugdige leeftijd vaak zo bekoorlijk maakt, los van de al of niet aanwezige fysieke schoonheid. Reeds een jaar en twee dagen na haar huwelijk overlijdt Anna Christina, in haar kraambed in Turijn.

Wat doet kroonprins Karel Emmanuel, na een periode van rouw? Hij arrangeert andermaal een huwelijk met een stiftsdame uit Thorn, ditmaal met Polyxena prinses van Hessen-Rheinfels-Rotenburg, een nicht van zijn overleden vrouw. Hoewel zijn informanten haar in 1721 al hadden opgemerkt in Thorn, stuurt de kroonprins nieuwe onderzoekers op pad, met vijfhonderd *louis d'or* in de portemonnee om de tongen van kamermeisjes en andere vertrouwelingen in beweging te krijgen. Zij omschrijven Polyxena als een gezond en vriendelijk meisje met een goed karakter. Dat ze misschien iets te lichtvoetig is, wordt haar vergeven vanwege haar jeugdige leeftijd van zeventien jaar. Ze houdt van zingen, dansen, lange wandelingen maken en lezen, vooral Franse romans en geschiedenisboeken. Wat eten en alcohol betreft, is ze matig, maar ze is een liefhebster van koffie, chocolade en thee, die ze verschillende malen per dag consumeert. Op haar vijftiende is ze uit Rotenburg naar Thorn gekomen om haar opleiding af te ronden en beter Frans te leren. In die missie is ze geslaagd, getuige de levendige brieven die ze *en français* schrijft. Omdat Polyxena in alle opzichten een geschikte kandidaat is, trouwt kroonprins Karel Emmanuel in juli 1724 met haar. Zij schenkt hem zes kinderen. Wanneer Karel Emmanuel in 1730 de troon bestijgt, wordt zij koningin van Piëmont-Sardinië.

In Thorn hebben de stiftdames in de zomer van 1724 heel goed in de gaten dat het prestigieuze huwelijk ook op hen afstraalt. 'Het is erg glorieus voor het kapittel Thorn dat een machtige prins als die van Piëmont hier een tweede stiftsdame komt zoeken, maar ik hoop dat zij gelukkiger zal zijn [dan haar voorgangster] en langer van haar ▶

Staatsieportret van Francisca Christina van Palts-Sulzbach, vorstin-abdis van Essen en Thorn. De Afrikaanse bediende Ignatius Fortuna draagt haar sleep. Bron: LVR-Amt für Denkmalpflege im Rheinland, Viola Blumrich.

geluk zal genieten, want dat verdient ze helemaal,' schrijft stiftsdame Maria Jozefa gravin van Königsegg-Rothenfels in een brief aan Charlotte gravin van Merode, geboren prinses van Nassau-Hadamar, een voormalige stiftsdame uit Thorn.

Rite de passage

De stiftsdames arriveren meestal als pubers in Thorn, op veertien- à zestienjarige leeftijd. Een periode in een stift doorbrengen is voor adellijke meisjes een soort *rite de passage* op weg naar volwassenheid: in het Rijnland gaat slechts een kleine minderheid van adellijke meisjes niet naar een stift. De jaren in een stift dienen om de omgangsvormen en leefwijze van de adel onder de knie te krijgen, op een leeftijd waarop de meisjes hun basisopvoeding – thuis en in een kostschool – al achter de rug hebben. In het eerste jaar in het stift dienen ze heel gedisciplineerd te leven,

Kwartierstaat die Charlotte prinses van Nassau-Hadamar (1703-1740) indiende om stiftsdame in Thorn te kunnen worden. Bron: Algemeen Rijksarchief Brussel, Familiearchief Merode. Foto van de auteur.

Literatuur

Anke Hufschmidt, *Adlige Frauen im Weserraum Zwischen 1570 und 1700: Status, Rollen, Lebenspraxis* (Münster 2001).

Katrin Keller, *Hofdamen: Amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhunderts* (Wenen 2005).

Ute Küppers-Braun, *Frauen des hohen Adels im kaiserlich-freiweltlichen Damenstift Essen. Eine verfassungs- und sozialgeschichtliche Studie. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Stifte Thorn, Elten, Vreden und St. Ursula in Köln* (Münster 1997).

Antoine Lilti, *Le monde des salons. Sociabilité et mondanité à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs 2005).

Andreas Pečar, *Die Ökonomie der Ehre: Höfischer Adel am Kaiserhof Karls VI* (Darmstadt 2003).

Dietmar Schiersner, *Räume und Identitäten: Stiftsdamen und Damenstifte in Augsburg und Edelstetten im 18. Jahrhundert* (Berlijn 2014).

Teresa Schröder-Stapper, *Fürstabtissinnen. Frühneuzeitliche Stiftsherrschaften zwischen Verwandtschaft, Lokalgewalten und Reichsverband* (Keulen 2015).

Barbara Stollberg-Rilinger, *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie* (München 2017).

maar daarna zijn ze er vrij, al staan ze er – als jonge meisjes – natuurlijk onder het toezicht van de oudere gravinnen en prinsessen. Net als die oudere vrouwen musiceren ze, dansen ze, reizen ze en doen ze alles wat bij de verfijnde adellijke levensstijl past. Spreken en schrijven doen ze in het Frans, de voertaal onder de stiftsdames in Thorn. Aan een prebende – het recht om stiftsdame te zijn – is in Thorn een behoorlijk jaarinkomen gekoppeld. Het bedrag wisselt weliswaar per jaar, maar wie geen gat in de hand heeft, kan er goed van leven. Dat inkomen van stiftsdames wordt niet gefinancierd uit de belastingopbrengsten van het Land van Thorn, maar uit de opbrengsten van landerijen en tiendrechten, met name in dorpen in de omgeving van Breda. Daarnaast ontvangen de meeste stiftsdames ook nog een jaarlijkse toelage van de familie, plus een gratis woning van het stift. Desondanks kampt menige stiftsdame in Thorn met financiële moeilijkheden. De behoefte om de status op te houden en niet onder te doen voor andere stiftsdames, maakt het verleidelijk om op grotere voet te leven dan de inkomsten toestaan. Wanneer de zestienjarige Felicitas gravin van Merode stiftsdame in Thorn wordt, schrijft zij meteen aan haar familie dat ze zijden robes nodig heeft, 'want men draagt hier niets anders dan zijde.' Sophia gravin van Hoensbroek, geboren gravin van der Leyen en Hohengeroldseck, wil met Pasen haar dochter bezoeken die stiftsdame is in Thorn, maar ze moet daarvan afzien, omdat ze niet over de passende kleding beschikt om zich in de 'grande monde' te vertonen.

Het typeert het spanningsveld waarin de vrouwen leven. Enerzijds leiden ze het luxe leven waarvan anderen alleen kunnen dromen: ze hoeven niet te werken en hoeven evenmin iets in het huishouden te doen, en ze hebben geld genoeg om zich aan hun liefhebberijen te kunnen wijden. Anderzijds dienen ze elke dag het bij hun stand passende gedrag te vertonen, om daarmee de belangen van hun familie te dienen. Hun huwelijken worden door de familie gearrangeerd, al hebben ze wel het recht om te weigeren als ze hun partner afstotelijk vinden. Sommige stiftsdames blijven uit vrije wil ongehuwd. 'Ik vind de vrijheid een groot voordeel. Wanneer men is getrouwd, is men genoodzaakt om onderworpen te zijn, want men heeft een meester gekozen. Het is aangener om zelf meester te zijn,' schrijft Felicitas van Merode, stiftsdame in Thorn. Een kleine aristocratische gemeenschap, waar zelfbewuste, internationaal georiënteerde vrouwen het voor het zeggen hebben, zo ziet Thorn er in de achttiende eeuw uit. Het is een heel andere wereld dan de burgerlijke Republiek waar Nederlandse historici zo vertrouwd mee zijn. Maar in de achttiende eeuw is de adellijke wereld zoals die in Thorn bestaat de norm, en is de burgerlijke Republiek de vreemde eend in de Europese bijt. ■